

ידיעות נוספות על פרעות ביהודי צפת בשנת 1517

אברהם דוד

במחצית השנייה של שנת 1516 יצא השולטאן העות'מאני סלים הראשון בראש צבאו למסע כיבוש סוריה, ארץ-ישראל ומצרים מידי הממלוכים. בתחשיים יולי ואוגוסט 1516 התנהלה מערכה צבאית כבדה לכיבוש סוריה. מספטמבר ועד דצמבר מוגר הצבא הממלוכי בשטחי ארץ-ישראל ובינואר שנת 1517 כבש הצבא התורכי את קאהיר תוך קרבות קשים.¹ על גורלה של אוכלוסיית ארץ-ישראל בימי המלחמה יודעים אנו אך מעט. ואולם, נשתמרו בידינו ידיעות אחדות על סכלם של תושבי העיר צפת באותם מאורעות. שמש אל דין מחמד אבן טולון אלצאלחי אלדמשקי (1475–1546) מספר בכרוניקה שלו 'מפאכהת אלח'לאן פי חואדת' אל זמאן' (התלוצצות עם היידיים אודות מקרי הזמן)² על התנגשות אלימה ועקובה מדם בין נאמני הממלוכים ונציגי השלטונות העות'מאניים. שמועות כוזבות שהופצו בארץ-ישראל על תבוסת השולטאן העות'מאני בשערי קאהיר עוררו רבים מתומכיו השליט הממלוכי לפגוע בחבר פקידי ונאמניו של השולטאן. זו לשונו:

שנת 923³ וביום ששי ראשון למחרם⁴ ההמון חולל בצפת הרג רב, הסיבה היא שנודע להמון על תבוסת מלך העותמאניים, והם נשאו נשק והסתובבו בעיר בחפשם אחר העותמאנים כדי לעשות בהם שפטים, ונקרה בדרכם אחד והרגוהו. התעוררה מהומה בין העותמאניים וההמון. מושל העיר העותמאני ברח אל המצודה עם כל האנשים אשר עמו והתבצרו בה. וביום א' לשבוע ביום העשירי למוחרם הגיעה אגרת מאיש הצבא נאצר אל דין בן אל-חנש אל מוחיבי המשגיח על הצבא, וכתוב בה שהעותמאנים הובסו ע"י הצבא המצרי ונתפש הסולטאן שלהם סלים ח'אן.⁵

- 1 על מהלך הכיבוש והקרבות ראה J. Von Hammer-Purgstall, *Histoire de l'Empire Ottoman* (traduit J.J. Hallest), IV, Paris 1836, p. 261 ff. W.H. Salmon, *An account of the Ottoman conquest of Egypt in the Year A.H. 922 (1516)*, London 1921. ידיעות חשובות מעניינו של הכיבוש מובאות גם על-ידי אליהו קפשאלי, סדר אליהו זוטא, פרקים קט-קלג (מהדורת א' שמואלביץ, ש' סימונסון ומ' בניהו), ירושלים תשל"ו, עמ' 312–365. וראה עוד: P.M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent*, London 1966, pp. 33–41.
- 2 סופר ערבי שחי באותו זמן, שרידי הכרוניקה שלו בערבית נדפסו על-ידי R. Hartmann בחיבורו: *Das Tübinger Fragment der chronik des Ibn Tūlūn*, Berlin 1926. עליו ראה: י' דרורי, 'ההיסטוריוגרפיה הממלוכית ותרומתה לתולדות ארץ-ישראל', קתדרה, 1 (תשל"ו), עמ' 132–133.
- 3 להג'רה, היינו שנת 1517.
- 4 החודש הראשון למניין ההג'רה, היינו 24.1.1517.
- 5 בכרוניקה הנ"ל, עמ' 127. הריני מודה למר נעים שהרבני מבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי באוניברסיטה העברית שהואיל לתרגם קטע זה מן המקור לעברית. דבריו אלו של אבן טולון הוזכרו ע"י מהדירי סדר אליהו זוטא, לאלהיו קפשאלי, פרק קכו, עמ' 349, הערה 7.

הכרוניסטון ר' אליהו קפשאלי מספר בספרו 'סדר אליהו זוטא' שהתנגשות זו לא פסחה על האוכלוסיה היהודית בצפת. לדבריו נפגעה הקהילה היהודית קשות ממעשי ביזה ושוד שנגרמו עקב מהומות אלו:

ויהי בהיות המלחמה תוך מצרים ומצרי שאל מצאום הוציאו המור"י⁶ קול כי נשבר חיל האדון. חזון לבם ידברו ועיוני לבם על לשניהן סליקו. ויצא הנגיד ממצרים ויבא אל כל המקום אשר יבא שם להגיד כי יום בשורה הוא כי נוצחו התוגרמים ונצחו הממלוקי... ויבא המגיד אל שפי"ט להגיד כי שפטם ה' מידי אויביהם וישמחו האנשים... ונקלה כבוד ישראל בעיניהם ויאמרו נרדף נשיג נחלק שלל. ויעמדו על היהודי אשר בשפי"ט וישפטום במשפטיהם ושפוטים עשו בם, ושחתו רחמיהם ועברתם שמרה נצח וישללו את כל אשר להם... ויאמרו לית דין ולית דין. וערומי הלכו אותם מבלי לבוש, ולא השאירו להם מחיה. ורבי מהיהודי השיגה ידם ומהרו והסתירו מנכסיהם במחבואות ובסדיקין, ויבואו אחריהם ויחפשו חפץ מחופש... ולא השאירו להם מחיה או כל מאותה ואפי' בגדיהם היו פושטים מעליהם, פושטו ואפילו בשוק, ועפעפי היהודים יולו מים... ויתכסו בבלויי סחבות לכסות דבר ערוה על כל לוחותיהם, שק ואפר יוצע לרבים.⁷

בהמשכם של דברים מספר ר' אליהו קפשאלי כיצד נחלצו יהודי מצרים לעזרת אחיהם בצפת באיסוף כספים ומלבושים ומסרו את הנאסף לידיו של שליח קהילת צפת 'כה"ר נסים ביבא'.⁸ הדים נוספים למאורעות קשים אלו מוצאים אנו במקור עברי אחר בלתי ידוע. באחת מדרשותיו של ר' יוסף ב"ר מאיר גרסון הנמצאת בספר 'בן פורת יוסף' — חיבור המצוי עדיין בכתב-יד.⁹ ר' יוסף גרסון שישב באותה עת בדמשק ייחד דרשה מיוחדת למאורעות אלו, תוך קריאה נרגשת להיחלץ

6 הכוונה למוסלמים.

7 סדר אליהו זוטא, פרק קכו, עמ' 349.

8 שם, עמ' 350. דברי קפשאלי הובאו כבר בליקוטים שונים מס' דבי אליהו מאת מ' לאטיש, פאדובה תרכ"ט, עמ' 93-95, וכבר דוגנו עליידי חוקרים בתולדותיה של קהילת צפת במאה ה"ט. ו' כנעני במאמרו, 'החיים הכלכליים בצפת וסביבותיה במאה השש עשרה וחצי המאה השבע עשרה', ציון (מאסף), ו' (תרצ"ד), עמ' קעד; א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 219-220; י' בן צבי, ארץ ישראל וישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תשכ"ג, עמ' 151-153 (הביא את דברי קפשאלי ללא כל הסבר מכ"י אוקספורד 2411) וכן ד' תמר, 'צפת ערב בואו של מרן', קובץ רבי יוסף קארו בעריכת י' רפאל, ירושלים תשכ"ט, עמ' טז-יז (= מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובאיטליה, ירושלים תשל"ל, עמ' 78-79).

9 באוסף הבריטיש מוזיאום בלונדון 10726—אוסף גסטר 762 שתצלמו במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ס' 8041, דף 149-150. מתוך דרשותיו שבכתב ידו ניתן לעמוד על מספר פרטים אוטוביוגרפיים של המחבר הדרשן.

המחבר יוסף ב"ר מאיר גרסון היה בין מגורשי ספרד (שם, דף א1) ולאחר תלאות מרובות הגיע לשאלוניקי, שם שימש כדרשן בקהלים שונים בשנים ר"ס-ס"ד (דף ב22, ב168 ועוד). בשנת רס"ה דרש בעיר 'מאסיה במלכות טורכיה—Amasya (צפון תורכיה, דף א30). בשנים רס"ו-רפ"ג שימש ר' יוסף כדרשן בעיר דמשק (דף ב33, א102 ועוד), ורוב דרשותיו נשא בעיר זו. באחת מדרשותיו בשנת רס"ז הביע משאלת לב להגיע לירושלים: 'השם יזכני לעיין דרושים... ויזכני לילך לירושלם עיר הקדש כי זו היא סבת ביאתי לדמשק' (דף א55). אין אנו יודעים אם הגשמים משאלת לב זו. על כל פנים בשנת רפ"ג עדיין היה בדמשק. בין שאר דרושיו מוצאים אנו הספרים על חכמים וגדולים, מרביתם מירושלים וצפת. קטעים מדבריו הובאו כבר ע"י ח"ה בן ששון במאמרו: 'דור גולי ספרד על עצמו', ציון, כו (תשכ"א), עמ' 27-28. בהקדמתו מזכיר המחבר את חיבורו 'מערת המכפלה' אודות 'הפסוקים הנמצאים בנביאים אחרונים אשר בהם אמר הרב ר' דוד קמחי ז"ל כפל ענין במלות שונות ונחתי צריכות לאותו כפל'.

לעזרתם של יהודי צפת הנתונים בצרה. בדברי חתימתו לדרשה מספר ר' יוסף גרסון שנוסף למעשי הביזה והשוד קיפחו הישמעאלים חייהם של היהודים, עינו ואנסו נשותיהם, ואף לא חסו על ילדים קטנים.
וזה לשונו:

אני יוסף בן לאדוני ומרי ר' מאיר גרסון זצ"ל דרשתיהו בכאן בדמשק בשנת עזרה¹⁰ בצרות, נמצא מאד על עניי צפת ששללום ובוזום הישמעאלי תושבי הארץ על לא חמס בכפיהם ונהרגו יהודים וענו נשים ונהרגו קטנים. והיה זה המאורע בזה השנה הנזכרת שבא המלך שלטן שלם מלך תוגרמה וכבש זה המלכות של מצרים. הש"י יביא משיחנו במהרה בימינו ויראי' וישפוט ויקח נקמתינו מהם אמן.¹¹

ובדרשתו כותב הוא בין השאר:

מאחינו אנשי שלומינו ואנשי ארץ הקדושה ארץ הגליל המכונית צפת... כי שללו אותם ובוזו אותם והניחו אותם ערומים מכלי לבוש בקרה, ראוי שנרחם עליהם... שבעוונות אירע לאלו אחינו כי הוציאו אותם מבתיהם לשלול שלל ולבוזו, והם ברחו לכפרים ערומים בלא צידה לדרך.

דוד תמר¹² מציין שאמנם אין לפקפק ביסוד הדברים שמוסר ר' אליהו קפשאלי, אך עם זאת מטעים הוא שאין להפריז בממדיה של הפורענות, בלשונו: "ייתכן מאוד שלרגל המאורעות החמורים ומעשי הביזה שארעו באותו זמן נתדלדל הישוב ונעזב מכמה מתושביו". למסקנה זו מגיע הוא בהסתמכו על דברי ר' משה באסולה משנת רפ"ב, כחמש שנים מאוחר יותר, שמצא בצפת "יותר מג' מאות בעלי בתים".¹³ מנימת דברי ר' יוסף גרסון אין בהכרח להגיע למסקנתו של תמר. יתר על כן מדבריו משמע שלא נעזב היישוב רק 'מכמה מתושביו' כלשונו של תמר, אלא אחדים מיהודי העיר נהרגו, חולל כבודן של נשים יהודיות והיו מעשי חמס וביזה. ואלו שנבזו רכושם 'ברחו לכפרים ערומים בלא צידה לדרך'. בכך ניתן אולי אישור למסקנת 'בן-צבי, שאותה אמנם דוחה תמר, ש'נחרב הישוב בצפת כמעט לגמרי'¹⁴ במאורעות אלו, אם כי לא חרב היישוב היהודי באופן מוחלט, כפי שעולה מנוסח דברי הדרשן הנ"ל. הדברים הנמסרים ע"י ר' משה באסולה ושעליהם מסתמך תמר אין בהם כדי להכריע לא לכאן ולא לכאן. על כל פנים דבריו על מציאותם של יותר מג' מאות בעלי-בתים בצפת כחמש שנים לאחר המאורעות הללו אינם סותרים את דברי 'בן-צבי, שפן תקופה של חמש שנים ארוכה דיה כדי לשקם יישוב המונה כמה מאות משפחות. אל נשכח שתנועת

10 לפרט גדול שנת רע"ז (1517).

11 שם, דף 150ב.

12 שם, עמ' יז (ובספרו הנ"ל, עמ' 79).

13 מסעות ארץ ישראל לרבי משה באסולה, מהר"י בן צבי, ירושלים תרנ"ץ, עמ' 43.

14 'בן צבי, במבואו לספר הנ"ל, עמ' 18.

צילום עמוד 150 מכ"י הבריטיש מוזיאום, לונדון, Or 107226 (אוסף גסטר 762)

העולים לארץ-ישראל, ולצפת בפרט, בתקופה זו גברה והלכה, שעה שהשלטונות העות'מאניים ראו בעין אוהדת עלייתם של יהודים לארץ-ישראל, שרבים מהם הגיעו דרך תורכיה. ר' יוסף גרסון ניסה לשכנע את שומעיו לסייע ליהודי צפת בנימוק שיהודי צפת לקו כביכול כפליים, גם במקומם של יהודי דמשק שניצלו מן הפורענות.

כי מי יודע אם הש"י הצילנו כדי לנסותנו מה נעשה עמהם או כי אולי כי בעבור כי הם בארץ הקדושה וצדק ילין בה והב"ה הסכים לעשות איזה דין בנו, ורצה שמאחר שהם בארץ יהיו לקרבן בעדנו... וכל א' יעשה חשבון כי הנכסים שיש לו כי הש"י עשה עמו חסד ויחלוק נכסיו עמהם.

ואכן במקום אחר בדרשתו מספר ר' יוסף גרסון שתושבי דמשק אחוזים היו בחרדה שמא גם עליהם תבוא הפורענות, ואת אשר יגורו לא בא עליהם.

כי מאחר שהש"י למען רחמיו וחסדיו הרבים עשה עמנו כל כך שהצילנו מהצרות שהיינו חושבים שיבאו עלינו מאויבינו והמתאווים לבלותנו ולשלול שלל ולבוז בו... ואנו היינו בחשך הצרה והש"י הסירה ממנו.

מתקבלת על הדעת דעתו של תמר¹⁵ הרואה כעילה לפגיעה ביהודים בעת הכיבוש העות'מאני או בסמוך לו את אהדתם של היהודים בארצות המזרח לשליטי קושטא,¹⁶ אהדה שהיתה כמובן לצנינים בעיניהם של נאמני השלטון הממלוכי, כפי שראינו בדבריו של אבן טולון. קרוב לוודאי שחששם של יהודי דמשק מפני פורענות דומה לא היה חסר יסוד.

15 שם, עמ' טז (ובספרו הנ"ל, עמ' 78), ובמבואו למהדורת צילום של הספר לקח טוב לר' יום טוב צהלון, ירושלים תשל"ז, עמ' 7.

16 בעניין זה מביא תמר פסקא של ר' יוסף סמברי שהובאה מתוך כ"י פריס כ"ח H130A (במכון לתצלומי כתבי יד עבריים ס' 3202), דף עט, א ע"י ש' רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, א, חל אביב תר"ץ², עמ' 92, בדבר נבואתו של ר' שלמה דיל מדרש' בשנת רע"ה לנצחוננו של 'שלטן שלים' במצרים. אכן נעלם ממנו בדיונו האחרון שדבריו של סמברי אינם אלא תמצית דברי ר' אליהו קפשאלי בספרו (לעיל, הערה 1), פרק קלח, עמ' 375-377.